

# Maakeeles on kirjutatud...

Saatesõna

KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP

See teemanumber on pühendatud eesti raamatu aastale, varasemale kirjasõnale ning ühtlasi eesti kirjakeelele, selle kunagistele ja praegustele kujundajatele ja uurijatele.

2025. aastal tähistatakse 500 aasta möödumist esimese eestikeelse trükise ilmumisest. Ent seda raamatut ümbritseb tänini salapära – sellest pole jäänud muud jälge kui sissekanne Lübecki toomdekaani protokolliraamatus: 8. novembril 1525 on üles tähendatud raesekretäri ettepanek turuplatsil ära põletada ühelt kaupmehelt konfiskeeritud vaaditais kirjavara, saksakeelsed luterlikud raamatud ja „missis in vulgari liunico, lettico ac estonico”. Paar nädalat hilisemast sissekandest selgub, et saksakeelsed raamatud ongi usuasjatundjate arvates põletamist väärt, aga mis sai ülejäänutest, pole teada. (Kivimäe 1975)

Esimene vihje eestikeelsele trükisele on niisiis seotud ärakeelamise ja hävitamise sooviga. Hävi(ta)misoht saadab raamatut kogu tema ajaloo vältel. Seetõttu pole ime, et eesti kirjakeele algusajast, XVI sajandist on meil rohkem kaudseid teateid võimalikest trükistest kui säilinud raamatuid.

Teisalt on aga otsekui ime mõne meieni jõudnud vana teksti leidmise lugu. 1929. aastal tulid päevavalgele vanima osaliselt säilinud eesti keelt sisaldava raamatu, 1535. aastast pärineva Simon Wanradti ja Johann Koelli katekismuse 11 lehekülje fragmendid teise teose kaane täitematerjali hulgast. 1981. aastal leiti Eesti Rahvusraamatukogus (toonase nimega Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Eesti NSV Riiklik Raamatukogu) XVIII sajandil trükitud Martin Lutheri koguteoste kaanematerjali vahelt 1691. aasta tartukeelse kirikukäsiraamatu saksakeelne eessõna, mille olemasolu seni ei teatud (Jakoobi 1983), ning peagi pärast seda ilmus Turus erakätest välja sellesama käsiraamatu täielik ja hästi säilinud eksemplar (Ikola 1982). 1996. aastal, kui Tartu Ülikoolis oli just alustatud XVI sajandi eestikeelsete tekstide korpuse loomist, leidis Jüri Kivimäe Rootsi riigiarhiivist XVI sajandi keskpaika kuuluva alam-saksakeelse kirja mustandi, milles oli ka eestikeelne terviklik tekstiosa, niinimetatud kiri *moder'*ile (Kivimäe 1997; VAKK). XXI sajandi alguses jõudsid uurijate lauale Rahvusrhiivis säilitatavad Vana ja Uue Testamendi käsikirjad, mis on aidanud oluliselt täpsustada Piibli eesti keelde tõlkimise lugu (Ross 2002, 2007; Tafenau 2006, 2009). Saksamaalt Augsburgi riigi- ja linnaraamatukogust on mõne aasta eest leitud põhjaeestikeelne kirikukäsiraamat „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat”, kus sisaldub Adrian Virginiuse 1694. aastal kirjutatud, aga kaua kadunuks peetud eessõna (Eesti keelemõte 2023: 264–269).

Salapäraseid seiku, vastuseta küsimusi ja üllatuslikke leide on täis kogu eesti raamatu ja sellega koos eesti kirjakeele 500-aastane ajalugu. Miks on Wanradti-Koelli katekismuse lehekülgede servale trükitud parandused? Kas, mida ja kuidas tõlkis

Tallinna koolipoiss Hans Susi 1550. aastate paiku? Missugune oli Georg Mülleri XVII sajandi alguses mainitud „meddy Kircko Ramat” või 1641. aastal välja antud esimene eestikeelne aabits? Kuhu sai Otto Wilhelm Masingu sõnaraamat? Uurimist ja avastamist jagub ka tulevikus.

Lübecki toomdekaani 500 aasta tagune vihje eestikeelse trükise kohta jätab samuti võimaluse, et seegi materjal pole lõplikult hävinud. Igal juhul on ajas säilinud vajadus ja soov eestikeelseid raamatuid välja anda. Maakeeles on kirjasõna avaldatud juba 500 aastat.

Vana kirjakeele teadusliku uurimisega on Eestis tegeldud umbes kakssada aastat, alates Johann Heinrich Rosenplänteri eesti keele ja kultuuri küsimustele pühendatud ajakirjast Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache (1813–1832), aga tähelepanekuid oma eelkäijate keeletarvituse kohta on tehtud varemgi. Näiteks on Adrian Virginius 1691. aastal ilmunud tartukeelse kirikukäsiraamatu eessõnas (sellessamas, mis 1980-ndatel ootamatult leiti) väljendanud rahulolematust Franz Witte katekismuse keelega ja 1694.–1695. aastal ilmunud tallinnakeelse käsiraamatu eessõnas (mis leiti hiljuti Augsburgis säilitatavast raamatust) varasemate käsiraamatute keelega (vt Eesti keelemõte 2023: 42, 258, 267–268). 1715. aasta Uue Testamendi eessõnas sisaldus hea ülevaade varasematest vaimuliku kirjakeele allikatest.

Vanade tekstide keele uurimise meetodika on alates 1990. aastatest muutunud tänu tekstikorpuste loomisele ja tekstide digiteerimisele. Viimastel aastakümnetel on umbes 3 miljoni sõne mahus vanu tekste koondatud vana kirjakeele korpusesse (VAKK), teist sama palju eesti piiblitõlke ajaloolisse konkordantsi (EPAK) ja vanade kirikulaulude andmebaasi (VKLAB). See annab uurijate käsutusse ulatusliku eeltöödeldud keelematerjali.

Uusi fakte ja seoseid nii vanade allikate kui ka nende keelekasutuse kohta avatakse ka siinses teemanumbris. Artiklites vaadeldakse nii sõnavara kujunemist ja muutumist, omaaegsete keelemeeste elusündmusi ja keelepõhimõtteid kui ka grammatikanähtusi. Autorid on eri põlvkondade ja eri asutuste vanade tekstide ja kirjakeele uurijad, kes esindavad keele-, kirjandus- ja kultuuriloo valdkondi.

**Karl Pajusalu** uurib artiklis „Raamatu ja kirja tähendused eesti vanas kirja-keeles” sõnade *raamat* ja *kiri* tähenduste arengut XVI–XIX sajandi kirjakeeles. Selgub, et esialgu tähistas *raamat* igasuguseid pikemaidsi tekste ja *kiri* enamasti lühemaidsi, konkreetsele adressaadile suunatud sõnumeid. Siiski võis ka *raamat* tähistada kinnituskirja või muud lühemat dokumenti. Mõlemat sõna kasutati ühtlasi Piibli ja selle osade tähistamiseks.

**Jüri Viikberg** käsitleb artiklis „Laenud tulnud, laenud läinud või jäänud” kunagiste eksootiliste puuviljade nimetuste (*pirn*, *ploom*, *kreek*, *kirss*, *sidrun*, *pomerants* ja *apelsin*) tulekut eesti keelde, samuti Ameerikast pärit köögivilja kartuli nimetust. Keeleandmed näitavad ühtlasi nende viljade Eestisse jõudmise aega. Alguses eelistati nende nimetamiseks omasõnu, hiljem hakati kasutama ka laene (nt *kirss*, *sidrun*) ning tuli ette palju piirkondlikku varieerumist.

**Madis Jürviste** analüüsib artiklis „Võrdlevalt eesti vanemast leksikograafiast” XVII ja XVIII sajandi esimesi eesti sõnastikke, alustades Heinrich Stahli 1637. aasta „Vocabulast” ja lõpetades August Wilhelm Hupeli 1780. aasta „Wörterbuchiga”.

Võrdlus toob esile huvitavaid üksikasju sõnastikuautorite leksika esitamise põhimõtete kohta. Ilmneb ka, et XVII sajandi sõnastike koostajad olid keeleinfo esitamisel paiguti ebajärjekindlad, ent leidlikud. XVIII sajandil muutus sõnastike struktuur rangemaks.

**Raimo Raag** käsitleb artiklis „Heinrich Göseken Stockholmis” Gösekeni kui tuntud luterliku vaimuliku ja keelemehe vähetuntud eluetappi 1630. aastate keskel Stockholmis. Seal töötas ta koduõpetajana ja kihlus Tallinnast pärit kaupmehe tütre Dorothea Siegeliga, kellega abiellus hiljem Eestis. Artikkel uurib Gösekeni elutingimusi Rootsi pealinnas, tema võimalikku elukohta ja suhtlusringi, ning kirjeldab lühidalt ka tema osalemist 1650. aastal Stockholmis peetud kuninganna Kristiina kroonimispidustustel.

**Kai Tafenau** artikkel „1699. aastal Tallinnas trükitud „Kässi-Ramatu” tõlkimisest” käsitleb XVII sajandi lõpus trükitud eestikeelse kirikutalituste käsiraamatu tõlkimist ja kahte Rahvusarhiivis säilitatavat käsikirja. Tõlke aluseks oli 1693. aasta rootsikeelne kirikuagenda. Eestimaal koostatud tõlget (käsikiri A) täiustati toimetamisvoorudes (käsikiri B) ja see saadeti Liivimaale kontrollimiseks. Liivimaa vaimulikud polnud tõlkega rahul ja koostasid oma versiooni, kuid selle edasine saatus on teadmata. Protsess peegeldab tollase keele- ja kultuuripoliitika keerukust.

**Maris Saagpakk** käsitleb artiklis „Varase ärkamisaja kirjakeelearendus ilukirjanduslike tõlgete peeglis” XIX sajandi keskpaiga eesti kirjakeele arengut tõlkeilukirjanduse näitel. Saksa rahvakirjanduse tõlked mängisid olulist rolli keeleuuen-duses, hõlmates uue kirjaviisi juurutamist, sõnavara rikastamist ja murderinevuste vähendamist. Tõlkijad kohandasid tekste eestikeelse lugeja vajadustele, lisades selgitusi ja uusi sõnu. Saksa rahvakirjanduse tõlked aitasid vahendada Euroopa kirjanduspärandit ning kujundada lugemisharjumusi koos raamatuturuga ja rajada alust eesti algupärasele kirjandusele. Ühtlasi kirjeldatakse artiklis keele normimise ajaloolist tausta, tõlkijate hoiakuid ja kultuurilisi vaidlusi.

**Liina Pärismaa** analüüsib artiklis „Christoph Blume XVII sajandi teise poole kirjakeele uuendajana” põhjaeesti autori Blume tekstides ilmnevaid uuenduslikke keelejooni, nagu *ei*-eitus, vorm *pole* ja varem saksa määrava artikli tõlkevastena kasutatud sõna *see* ärajätmine. Need uuendused võisid muu hulgas olla tingitud vajadusest luua rütmiliselt sobivaid laulutõlkeid. Uurimus näitab, et vaadeldud morfosüntaktilised muutused said kirjakeeles alguse 1660. aastatel ja levisid laiemalt sajandi lõpus.

**Loviisa Mänd ja Szilárd Tibor Tóth** vaatlevad artiklis „Vana kirjakeele feminiinsest *ik*-sufiksist murdesõnastike peeglis” Johannes Gutsblaffi grammatikas (1648) nimetatud deminutiivset päritolu naissooliite *-ik* esinemust eesti murretes. Artikkel näitab, et *-ik* oli kasutusel kogu keelealal, mitte ainult Lõuna-Eestis, nagu on varem väidetud, ning et sellega seotud naissootähendus kandis rahvakeeles sageli ka halvustavat varjundit.

**Külli Habicht ja Külli Prillop** analüüsivad artiklis „*Ning-ist ja-ni* ja edasi” XVII sajandil põhjaeesti keeles pragmaatikast grammatikasse nihkunud sidesõna *ja* kasutust ja funktsioone. Uurimusest selgub, et algselt vastuspartiklina toiminud laenuline *jaa* on oma mõneti ebatavalise arengu läbi teinud niisuguste sildkontekstide kaudu,

kus *jaa/ja* on ühtaegu nii rõhutavas-kinnitavas kui ka siduvas funktsioonis. Aja jooksul on sidesõna *ja* saanud kirjakeeles eelistatumaks kui XVIII sajandini domineerinud *ning*.

Huvitavaid küsimusi jagub ka praeguste uurijate endi kohta. Seepärast palusime sel raamatuaastal oma olulisi sünnipäevi tähistavatel vanema kirjakeelega tegelnud teadlastel vastata kaheksale küsimusele nende uurijatee ja uurimishuvide ning kirja-keele ajaloo uurimise praeguse seisu kohta. Vastuseid saab lugeda intervjuu rubriigist.

## VEEBIVARAD

**EPAK** = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. Eesti Keele Instituut.

<https://www.eki.ee/piibel>

**VAKK** = Vana kirjakeele korpus. Tartu Ülikool. <https://vakk.ut.ee/>

**VKLAB** = Vanade kirikulaulude andmebaas. Eesti Keele Instituut.

<https://www.eki.ee/kirikulaulud/>

## KIRJANDUS

**Eesti keelemõte 2023** = See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, Kristiina Ross ja Aivar Põldvee, toim K. Tafenau. Tallinn: EKSA.

**Ikola, Osmo 1982.** Etelävirolainen käsikirja vuodelta 1691. – Sananjalka, kd 24, nr 1, lk 97–120.

**Jakoobi, Marian 1983.** Lisandusi XVII sajandi eesti kirjavara ajaloole. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 72–79.

**Kivimäe, Jüri 1975.** Teateid eestikeelsest trükisest 1525. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 197–207.

**Kivimäe, Jüri 1997.** Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 315–326.

**Ross, Kristiina 2002.** Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõkeloole. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 73–87.

**Ross, Kristiina 2007.** Stockholmi käsikirjast. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost K. Ross, toim Heiki Reila, K. Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 567–571.

**Tafenau, Kai 2006.** Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. II kd. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).) Koost Enn Küng. Tartu, lk 241–294.

**Tafenau, Kai 2009.** Veel täiendusi Vana Testamendi tõkeloole. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 688–714.

**Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni käsikirja kohast 17. sajandi eesti piiblitõlke traditsioonis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 176–200.